

РАДОВАН РШУМОВИЋ

ТУРИСТИЧКЕ РЕГИЈЕ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ

Естетика пејзажа

Предеона естетика је посебна категорија простора Земљине површине, особито значајна за развој туризма и туристичких кретања. Она је моћна снага или мотив који покреће туристичке масе и усмерава њихове токове ка пределима изузетне лепоте, необичним природним феноменима, изузетним раритетима природе — пејзажима чија је структура тако сачињена да изазива импресије опуштања, задовољства, релаксије. Атрактивне снаге природне естетике не зависе само од ње саме, тј. од степена и квалитета њене изражености, већ и од степена оптерећења и засићености човека негативним продуктима урбане средине и од степена његовог отуђења од здраве природне средине. Жудња за новим, другојачијим хоризонтима адекватна је раскораку између тих двеју супротности. Мада предеона естетика, као осећајна категорија, субјективно варира, она ипак налази сигурну, реалну основу у самом пејзажу, у посебном устројству његове унутрашње структуре. Данас у научној географској литератури скоро и да нема студија које би се бавиле питањем устројства и композиције предеоне естетике. А управо од реалних, одредљивих показатеља те естетике, зависи правилно разумевање и могућност компарације естетских вредности различитих предела.

Волуминозне долине Алпа, широких, коритастих форми са језерима и високим стеновитим литицама оперваженим снежном короном, производе у контрастима зеленила и снежне белине, утисак неописиве лепоте. Њихове високе естетске вредности резултат су заступљености већег броја предеоних категорија: релефа, вегетације, климатских и хидрографских објеката и мотива, као и њихове монументалности. Но сложеност и монументалност просторних елемената нису једини чиниоци предеоне естетике. Од великог је значаја за ту естетику начин на који су ти елементи распоређени у простору, како су у њега укомпоновани. Разумљиво је да се не може очекивати да ће језера бити распоређена дуж стрмих долинских страна нити високе камене литице дном долина. Компоновање тих елемената се врши према томе по одређеним законитостима које предеону слику доводе у стање хармоније а хармонија производи

осећај лепоте. Но нигде нећемо наћи две истоветне долине у Алпима, као, уосталом, ни на целој Земљиној површини, иако у њима могу бити заступљени исти број категорија просторних елемената, јер димензије тих елемената варирају у широким размерама. Та непоновљивост предоне слике, односно разноликост пејзажа, представљају основу естетског богатства одређених територија или већих регионалних просторних целина.

И људске творевине могу у знатној мери да улепшају пејзаж или да га естетски деградирају. Њихово присуство у пејзажу отупљује осећај дивљине и изгубљености и уноси хумане, топле црте у контекст преоне естетике.

Број категорија просторних елемената, њихова монументалност, односно величина, варијације тих елемената и начин њихове композиције као и естетски утицај људских творевина на пејзаж представљају полазне основе на којима ћемо анализирати и вредновати естетске потенцијале источне Србије.

Рељеф источне Србије се састоји из две основне категорије елемената: долинских и планинских. Највећи систем долинских форми је груписан у басену Тимока који са Неготинском крајином и Кључем представља највећу долинску макроцелину источне Србије. На западу и северозападу од ње је планинска макроцелина испросецана уским и дубоким долинама водених токова и тако издељена на више самосталних планинских маса (Хомољске планине — 963 м, Бељаница — 1336 м, Кучај — 1158 м, Мироч — 768 м, Дели Јован — 1138 м, Велики Гребен — 655 м, Шомрда — 806 м, Старица — 797 м, В и М. Крш — 1148 м и др.). Друга планинска макроцелина мањег пространства је на југу источне Србије. Њу изворишни краци Белог Тимока и притоке Ј. Мораве рашчлањују на неколико планинских маса као што су Стара планина — 2169 м, Сврљишке планине — 1334 м, Тресисаба — 787 м, Озрен — 1174 м и Девица — 1186 м. Напослетку, унутар Тимочког басена је трећа, најмања група планина, острвског карактера. Такве су Ртањ — 1560 м, Тупижница — 1162 м и Слеме — 1098 м.

Тимочки басен. — Пространством долинских форми, морфолошком разноврсношћу, сменом културне и природне вегетације и знатним учешћем хидрографских објеката и богатством хуманих пејзажних имплантација Тимочки басен се визуелно јако истиче у читавом преоном контексту источне Србије. У њему је најјаче извршена концентрација становништва, економских потенцијала и капацитета; заједно са Бором представља економску кичму источне Србије. Због такве велике концентрације становништва и естетски квалитети овог предела добијају тим већи не само туристички, већ и општи значај: њиховим утицајима су изложене велике људске масе, делатност тих маса и читав њихов живот. Утицај предела на људску психу испољава се пре свега преко његових естетских квалитета.

Долина Трговишког Тимока. — У естетском гро плану пејзажа Трговишког Тимока се истичу рељеф и вегетација. Јака дисекција створила је издужене ребрасте косе, стрмих страна, обрасле

шумом. На њиховим теменима и другим деловима су површине блажих падова и релативно малог пространства на којима су културе, махом жита, пашњаци и насеља. У веома израженој пластици ребрастих коса и ртова, заоденутим у шумско зеленило, се скоро губе хумане творевине (насеља, њиве, ливаде); предео због тога добија планинске карактеристике са претежним учешћем природних творевина. Ни речни токови, због својих ограничених димензија нису у стању да унесу већу разноврсност у општу пејзажну слику нити да је обогате битно новијим детаљима. То изгледа, много више постижу путеви који их прате и који овај планински предео на посебан начин везуелно обогаћују и најјаче доприносе хуманизацији његове природне дивљине.

Насупрот долини Трговишког Тимока, притешњене планинским масама, долина Сврљишког Тимока се у средњем делу свога тока проширује у овалну депресију широку 10 — 12 а дугу преко 25 км. Косе и косанице су и овде главни елементи рељефа, но не онако прегнантних форми као у долини Трговишког Тимока. Уколико се, на име, ти теренски облици спуштају са ободних делова Сврљишке котлине ка њеном дну, утолико више добијају све заобљеније, блаже контуре, а природна вегетација се смањује у корист културне. Варијације морфолошких елемената су нешто мање него у долини Трговишког Тимока, али је овде учешће хуманих творевина далеко веће: већи је број насеља, њивских и ливадских површина. Одсеци Сврљишких планина на југу котлине, високи преко 600 м, досежу размере монументалности. То је најснажнија црта у пејзажу котлине. Друга, такође значајна црта пејзажне естетике, која је далеко да претендује на монументалност, али уноси снажну промену у пејзажну естетику, је морфолошки изражајна пречага Богданица (809м) — Висока стена (763 м) која котлину заграђује на северозападу. Од ње полази кањонска долина Сврљишког Тимока, дуга око 12 км, која се кривудава протеже све до његовог уласка у Књажевачку котлину. Високи кречињачки ескарпмани те кањонске долине, најразличитијих форми, уносе естетско освежење у читав ареал Тимочког басена и својом реткошћу, непоновљивошћу и лепотом форми представљају значајан мотив туристичке валоризације.

У сливу долине Трговишког Тимока више је наглашено учешће рељефа и природне вегетације а мање хуманих творевина него што је то случај у долини Сврљишког Тимока. Такође ова долина, због једноличности својих морфолошких структура, естетски заостаје за долином Сврљишког Тимока. Монументални ескарпмани Сврљишких планина и поменута кањонска долина уносе нове, разноврсније естетске квалитете у пејзаж Сврљишке планине.

Од саставака Сврљишког и Трговишког Тимока Тимочки басен се нагло проширује. Он се на западу простире све до Ртња, Кучаја, Црног врха, В. Крша и Дели Јована; источну границу му чине ниже падине Старе планине, а у северном делу ниско развође према видинском подунављу.

Ширина овог басена код Књажевца износи око 25 км., код Зајечара 45 км., Бора скоро 60 км. док се између Дели Јована и бугарске границе нагло смањује. Тимочки басен се према северу надове-

зује на низије Крајине и Кључа, између Дели Јована, Великог Гребена и Мироча на западу и Дунава на истоку.

У Тимочком басену доминирају дугачке, расплоштене косе, мањих топографских падова. Овде се теренски таласи пружају у благим, заобљеним, скоро лучним линијама, на супрот изломљеним топографским профилима у сливовима Сврљишког и Трговишког Тимока. И док је у овим двома долинама вегетација претежно шумска и пашњачка, дотле је остали Тимочки басен покривен претежно културном вегетацијом а шумска је заостала на површинама неподесним или мање подесним за обраду. Такође су овде, због подесних животних услова, и насеља врло честа и у пејзажу видно истакнута. Многоструки облици културне (виногради, њиве, воћњаци) и шумске вегетације и насеља уткивају на горе поменућу пластику разнолике, живописне боје тако да предео леги оставља утисак значајки сазданог тепиха, испресецаног уским тракама водених токова. У предеоној слици Тимочког басена су ретке онако јаке црте какве, на пример, пејзажу Сврљишке котлине дају ескарпмани Сврљишких планина. Оне се срећу само на западној страни Тупижнице и северној и североисточној падини Ртња. Пејзаж је, наиме, саздан од разноврсних елемената (рељеф, природна и разноврсна културна вегетација, честа насеља итд.). И баш у разноврсности тих елемената, варијацијама њихових форми и димензија, начину њиховог комбиновања лежи релативно висок степен пејзажне естетике Тимочког басена. То потврђују мишљења научника, који су имали прилике да критички процене огроман број разноврсних предела Замљине површине. Њихове оцене, дате као резултат тако богатих компарација, су утолико компететније и инструктивније. Тако, нпр., **Ф. Каниц** (1,299) пише 1868. године: „Књажевац лежи у најлепшем природном енглеском парку, окружен благим брежуљцима засађеним виновом лозом и обраслим дрвећем.... сама природа је овде лепа и живописна”.

Пространи планински предео на западу и северозападу од Тимочког басена је испресецан долинама Ресаве, Млаве, Пека и Поречке реке и тако подељен на више планинских маса: Кучај (1158 м), Лисац (1284 м), Бељаница (1336 м), Хомољске планине (963 м), Шомрда (806 м), В. Крш (1148 м), Дели Јован (1138 м), В. Гребен (655 м), Мироч (768 м) и др. Све су те долине уских, клисурастих форми те нису у стању да у планински пејзаж унесу знатније црте равничарског рељефа; оне, тим особинама, јаче срастају с рељефом планине, уносећи у њега снажније и импресивније црте естетских варијација. Поред речних долина, као изразито прегнантних пејзажних форми, поменуће планинске масе, богатством и разноврсношћу облика, утискују такође овом планинском пределу обиље пластичних варијација. Шумска вегетација је овде издашно заступљена. У њеном далеко преовлађујућем декору се губе малене површине културне вегетације. Такође се у том планинском и шумском пространству губе ретка насеља. Једино су у речним долинама насеља чешћа, већа и визуелно упечатљивија. Она, заједно са путевима који их прате визуелно и естетски знатно обогаћују пејзаж, дајући му хуманије црте, растерујући осећај дивљине.

Водени токови, због својих малих димензија, се у ширем пејзажном плану губе. Једино ток Дунава представља импресивни пејзажни мотив. Његова широка трака упечатљиво ограђује овај планински предео са севера као што га обриси равница тимочког и моравског басена благо омеђују са југоистока и запада.

Другу, мању планинску групу представљају планине на југоистоку и југу источне Србије: Стара планина (2169 м), Сврљишке планине (1334 м), Тресибабa (787 м), Озрен 1174 м) и Девица (1186). То су махом граничне планине на којима се наслања Тимочки басен. Овај планински предео је сличних особина са претходним, али се од њега неким особинама знатније разликује. Мада су у оба планинска предела долине клисурастих особина у долине ове планинске групе се умећу и већа проширења, котлине. Таква је поменута Сврљишка котлина и још већа Сокобањска у долини Сокобањске Моравице. Тим котлинама се у планински предео јаче усађују долинске, равничарске форме, које местимично битно мењају општи планински лик предела; контрасти планине и равнице овде постају очигледнији, а предео композиционо и естетски богатији и хармоничнији.

Друга значајна разлика је у томе што овај планински ареал достиже знатно веће надморске висине и што су простори са тим висинама релативно великог пространства те се визуелно јаче истичу. Таква је и Стара планина, лучни венац дуг око 100 км, на граници између Југославије и Бугарске. По својим висинама (Миџор — 2169 м) и димензијама то је најдужа и највиша планина источне Србије.

Трећу групу чине планине унутар Тимочког басена. Оне су изолованог, острвског карактера. Међу њима су најзначајније Тупижница (1160 м) и Слемен (1098 м) са Крстацем (1096 м). Својим скоро меридијанским правцем пружања, високим ескарпманима на западу и висином Тупижница доминира широким пространством Тимочке крајине. Сличних је особина и Ртањ (1560 м), на граници између тимочког и сокобањског басена. О њему **Ј. Цвијић** (2,278) пише: „Дижући се величанствено изнад околине, изолован, он влада околином и изгледа као вођа и знамење околине. Има у њему индивидуалног и импонирајућег као у великим личностима“. Називају га и „Фуџијомом источне Србије“ по његовом импресивном купастом врху.

Својом изолованошћу оне стоје у контрасти са равничарским, низијским рељефом и тиме се још јаче намећу пажњи посматрача будући при том и специфичне естетске доживљаје (осећај доминантности нпр.). Таквим положајем те планине најјаче наглашавају пејзажну индивидуалност тимочког басена и представљају нов визуелни елемент који снажно обогаћује релативно једноличан и униформан низијски пејзаж.

Из досадашње анализе се види да у источној Србији доминирају два основна естетска предеона типа: низијски и нископланински. У њима се вишим естетским потенцијалима јаче истичу Сврљи-

шка котлина са ескарпманима Сврљишких планина, кањонска долина Сврљишког Тимока, Ртањ, Тупижница, Брезовица, прераста Вратњанске реке а нарочито Бердапска клисура и Стара планина.

Природни мотиви као средства туристичке валоризације

Из естетске анализе се види да источна Србија спада у групу надпросечно лепих предела. Томе такође доприноси, поред поменутог општег релативно високог естетског нивоа, и знатна променљивост пејзажа и њихових типова као и висок степен хармоније тих на изглед хетерогених естетских форми. Но и тај релативно високи општи степен просторне естетике ипак није у стању да источној Србији обезбеди висок туристички развој, јер пејзажа таквих и сличних естетских вредности има и у другим пределима. Он би, у најбољем случају, могао да представља повољне услове за бољи развој локалне туристичке привреде. Јер, да би се нека област могла успешно укључити у снажније интеррегионалне туристичке токове потребно је да располаже таквим природним (или културним) мотивима који су по својим атракцијама и високим естетским својствима ретки и изузетни, не само за ту област, него и за далеко шире пределе. Ти раритети управо имају улогу ударних или водећих чинилаца туристичког развоја. У источној Србији такви су Бердап, Стара планина и у мањој мери Вратњанске прераста, Борски рудник, бање, пећине и атрактивне кањонске и друге долине.

Бердапска клисура је по атрактивности јединствен природни феномен европских размера. Њена атрактивност проистиче из монументалности и сложености њене просторне скулптуре, који су опет резултат складног споја и високог учешћа њена три основна елемента: рељефа, воде и вегетације. Удео рељефа у монументалности и атрактивности клисуре се огледа пре свега у њеним великим димензијама као и у окомитости и висини долињских страна. Клисура је дуга преко 100 км, широка 3—4 км, а местимично дубока и преко 500 м. Висина окомитих кречњачких платана изнад реке сеже и преко 700 м (код Црног врха, Великог Шрпца и др.) Конструисању њене атрактивности и монументалности су у знатној мери допринеле и промене правца њеног пружања као и знатне варијације њених детаљних форми. Клисура се, наиме, састоји из четири дела: Голубачке клисуре, Госпођиног вира, Казапа и Сипске клисуре који су развојени мањим котлинама: Љупковском, Доњемилановачком и Оршавском. Смена релативно блажих долињских страна са стрним кречњачким платнима и стеновитим литицама доприноси великој променљивости њених детаљних форми и уноси знатно освежење у општи естетски план.

Монументалност и естетика Бердапске клисуре је знатно увећана високим учешћем водене масе у њој, особито после изградње бране. Ширина ујезерене воде местимично премаша два километра.

Кроз зеленило којим су обрасле разуђене стране клисуре пробија се белина кречњачких одсека, ретка живописна насеља и

дугачка трака асфалтног пута са траговима ранијих цивилизација (Лепенски вир, Трајанова табла и др.). И сама брана, импресивних димензија, знатно увећава тај природни декор.

Монументалност Старе планине се заснива на њеним великим димензијама: то је најдужа и највиша планина источне Србије. Али са туристичког становишта њена јединственост и изузетност као природног феномена се заснива управо на оним њеним деловима који су виши од 1200 м надморске висине, тј. на оним просторима који су виши од просечне највише висине осталих планина источне Србије. По тим планинским просторима, којих нема у другим деловима источне Србије, Стара планина представља јединствен планински регион.

Али Стара планина није само највиша планина источне Србије, него су планине тих висина ретке и ван ове области. Најближе такве планине су Копаник на западу и Шар-планина на југозападу, прва удаљена 130, друга 180 км. То још више наглашава изузетност и јединственост Старе планине, одн. њених највиших делова. Управо ти делови ове планине, због својих великих висина, крију у себи могућност специфичне туристичке валоризације о којој ће касније бити говора.

У долини Вратњанске реке, притоке Дунава, налази се редак природни феномен, не само у источној Србији, него у далеко већим пределима — Вратњанске прерасте. То су остаци пекадашње дугачке пећине коју је ерозија разорила и свела на три велелепне камене капије. На око стотину метара узводно од манастира Вратне је Мала прераст, висока 30 и широка 10 м. Стотинак метара узводно од ње је Велика прераст, висока 20 и широка 40 м. Два километра узводно од Велике прерасте је трећа, нешто мања камена капија, Сува прераст. Вратњанске прерасте су јединствен споменик спољашних, егзодинамичких сила и процеса. Оне представљају завршницу дугог процеса изградње и разаравања: изградње пећине кроз чије мрачне одаје је промицала река Вратна и разарање те пећине до ових њених најупорнијих остатака.

Ртањ се налази поред главне саобраћајне артерије којом се источна Србија повезује са моравском долином и целом Србијом. То је по висини друга планина у источној Србији. Његова пластична структура је оригинална и мало необична: са широког, уравниеног постоља, високог око 1000 м, уздиже се кратак, стрменит гребен висок око 400 м. На његовом источном делу насађено је конусно узвишење Шиљак, висок 1560 м. Посматрано са широких простора источне Србије оно импозантно штрчи и изванредном конусном правилношћу подсећа на вулканску купу. Отуда му и назив „Фуџијама источне Србије”. Због изолованог положаја, велике висине и широких видика који се око њега отварају Ртањ може да послужи за излетиште и за одличан видиковац. При ведром времену са њега се види Копаник, Сува планина, Стара планина и Дунав.

Са све већом загађеношћу река индустријским отпацама постаје временски све ближе перспектива када ће се рекреативне погодности воде пренети са великих на мање чисте планинске реке. Велико је преимућство планинских река што су махом далеко од

загађених индустријских средина те своја неокрњена рекреативна својства могу да помешају са исто таквим особинама природне средине у којој се налазе. Мада у источној Србији има више таквих токова ми бисмо овом приликом за пример узели извор Млаве и Горњачку класуру, који лепотом, изузетношћу форми и изворном чистоћом могу бити нека врста атрактивних природних униката, високих вредности.

Поменута кањонска долина Сврљишког Тимока би могла, са изградњом бране и мање водене акумулације, постати још атрактивнији предео. Као некада турске бегове из Сврљига, њоме би чамци провлачили туристе уским, кривудавим коридором између сурих кречњачких бедема, начичканих литицама и остецима разноврсних облика. То би била својствена хармонија разиграних природних елемената: воде, теренске пластике, зеленила, свежег ваздуха и небеског свода са променљивим декором плаветнила и звезда. Близина значајних урбаних агломерација: Књажевца, Сврљига и Ниша указује на богато конзументско подручје његових туристичких услуга.

Борско језеро је инструктиван пример који показује колико је за рекреацију и живот савременог индустријског града нужна већа акумулација релативно чисте воде у његовој непосредној близини. Такве водене површине се могу сматрати скоро као саставни део савременог урбаног подручја или његов нужни пратећи објекат. Сем тога, Борско језеро естетски обогаћује приградски пејзаж високовредним елементом: пространом воденом површином.

У досадашњим анализама естетских просторних структура и њихових вредности имали смо прилике да констатујемо да су високи туристички потенцијали неких предела резултат складне заступљености већег броја основних категорија природних елемената: рељефа, воде, културне и природне вегетације као и културних просторних творевина. Међутим, релативно висок туристички потенцијал могу имати и они предели у којима је до изузетно високог изражаја дошла само једна таква категорија. Такав је случај са Брезовицом. Пут који од Страже преко Троглав баре води за Сењски рудник и Деспотовац пролази кроз овај предео који је познат као највећи комплекс букове шуме у нашој земљи. Пространо шумско зеленило са пропланцима и дивљачи (дивље свиње и срне) доводи до високе предеоне естетике и пружа разноврсне начине туристичке валоризације.

Другу, високовредну категорију природних мотива чине бањепећине, прве својим рекреативним, друге својим атрактивним својствима. Лечилишна моћ термалних извора позната је од најстаријих времена, када је она покатак доводила до култа. И данас, у ери великих медицинских могућности, терапеутска својства термалних вода нису изгубила ништа од свог значаја. Бање су и сада значајне тачке окупљања великих људских маса често и из удаљених предела. Пећине су посебан феномен везан за одређен рељеф и врсте стена. Њихова атрактивност лежи у необичности њихових творевина (пећински накит) које се покатак граниче са фантастиком. Савремени човек, оптерећен негативним нузпродуктима цивилизације, тсжи у

циљу рекреације и емоционалног разтерећења, за пределима посве друкчијим од оног у коме стално борави. Због тога ће такви предели (особито повишених естетских особина и са атрактивним природним раритетима) представљати све већу вредност и постајати све значајније тачке окупљања туристичких маса, те их већ сада треба бар заштитити од уништавања или конзервирати до повољнијих прилика.

Брестовачка бања је удаљена 12 км од Бора, на надморској висини од 385 м. Окружена је шумовитим узвишењима те је тако прилично заштићена од јаких ветрова. Температура се зими креће до минус 8°C и лети до 25°C. Има осам извора са температурама од 36—41°C. Један служи за пуњење када, седам се налазе у базенима. Минерална вода спада у ред сумповитих хипертерми са карактером слабих салиничних вода. Лечи реуматизам зглобова и мишића, ишијас, гихт, узетости, неурастенију, малокрвност, женске болести, несаницу, изнуреност, артериосклерозу, склерозу и др. (3,70). За време Обреновића је била дворска бања. У њу је често долазио кнез Милош. Из његовог времена се очувао „књажев амам” и „мали конак”. Бања располаже са око 140 лежаја.

Гамзиградска бања је на 11 км западно од Зајечара, поред Црног Тимока. Има пет термалних извора температуре 17, 38, 39, 41 и 42°C (4,12). Лечење се обавља у три базена и кадама. Минерална вода спада у групу земноалкалних хипертерми и индицирана је за разна реуматична обољења, ишијас, катар желуца и женске болести. Бања располаже са око 260 лежаја.

Обе бање, будући да се налазе у непосредној близини већих градских центара, имају, поред терапеутског, и излетнички значај. Код Гамзиградске је наглашена и транзитна функција, пошто се налази на главној саобраћајници која Тимочку крајину повезује са моравском долином.

Ргошка бањича у близини Књажевца, има више локални значај. О њој је опширније писано у нашем ранијем раду (5) и раду М. Костића. (13).

Злотска пећина је подробно географски изучена тек 1957. године (6). Она се налази у подножју планине Кучаја према Црноречкој котлини, на завршном делу Лазареве долине, најдубљег и најдужег кањона источне Србије. Пећински улаз је на надморској висини од 303 м, 12 м изнад дна кањона Лазареве долине. Укупна дужина њених канала је 1068 м. У једном од њих се налази језеро, широко 4, а дуго око 15 м, које храни злотско врело испод пећине.

Систематска археолошка проучавања, вршена 1963., 1964. и 1968. године су показала да је најстарије насеље у пећини из прелаза од IV у III миленијум, одн. од пре 5000 година. Бакарне алатке и бакарна згура, откривени у предњем делу пећине, показују да је овде постојало старо насеље које је представљало неку врсту металуршког центра. У њему се прерађивала бакарна руда и израђивали разни предмети који су продавани по веома широком подручју. У пећини су откривени предмети од кости (коштане игле, нож са дршком од кости богато украшена, делови керамике интензивно углачане, појас од бронзе, разни бакарни предмети и др.).

Појава старог насеља на овом месту резултат је погодности пећине за обитовање, близине воде, пространог ловног шумског подручја и богатства околине бакарном рудом, што је изазвало настајак трговине. У развоју старог пећинског насеља се виде три значајна периода: металуршки период бакарног доба када су се израђивали разни предмети од овог метала и продавали на широком подручју; ловачки период на почетку бронзаног доба када пећина постаје значајна ловачка станица и када се у њој израђују алатке од костију, првенствено јеленских рогова; трећи, бронзани период, се одликују израдом разних предмета од бронзе (7).

Пећина је једним делом електрифицирана.

Боговинска пећина се налази такође на источном подножју планине Кучаја, у близини рудника Боговине. Укупна дужина њених испитаних канала износи 3517 м. Богата је пећинским накитом атрактивних облика. Такође је богата пећинским накитом В е р њ и к и ц а, удаљена 2 км од Злотске пећине.

Поред поменутих постоје у источној Србији и друге недовољне испитане пећине које би требало уредити и учинити приступачним туристима.

Културни елементи

Гамзиградски каструм се налази на око 10 км западно од Зајечара. Има облик неправилног правоугаоника, са странама од 213 × 300 м. Опасан је зидом дебелим два метра, високим местимично и 15 м, са 20 кула. Подигнут је крајем III и почетком IV века. До сада је откопан и конзервиран велики део једне градске палате са сложеним системом грејања, водоводом, канализацијом и добро очуваном каменом фонтаном. Релативно су добро одржани фрагменти подних мозаика који представљају борбу венатора (ловца) са лавом, леопарда и пса у лову на јелена. У јужном делу палате откривени су подни мозаици са геометријским и биљним мотивима. Мозаици гамзиградског каструма представљају ремек дело времена у коме су створени и сврставају се у најдрагоценије творевине мозаичке уметности уопште.

По монументалности локалитета и богатству орнамената могло би се закључити да је Гамзиградски каструм био велики административни и војни центар и седиште чиновника високе државне администрације.

Лепенски вир се налази на десној обали Дунава, испод литица Коршобрада, неких 12 км узводно од ушћа Поречке реке.

Откривено је више кућа трапезастог облика у попречном preseку, са огњиштима у средини, гробовима, алаткама, оруђима, посуђем и скулптурама (8). Алатке и оруђа су од камена, кварцита, кости, седиментних и вулканских стена, а накит од кристаластог кречњака, сличног мермеру. Најбројнија су оруђа од кремента (разни резачи), али су они малих димензија (до 2,5 см). Алатке од седиментних и вулканских стена су мање бројне, али су знатно већих димензија (од 25 до 50 см), слабо су углачане и махом украшене плитким зарезима. Нађени су такође одломци посуђа од мрке или

црвенкасте земље. Лепенски вир је нарочито интересантан по скулптурама од великих облутака. На њима је моделована глава човека док је остали део тела занемарен тако да валуци у основи задржатицу очи, нос и уста. Фигуративне скулптуре су моделоване у натурици очи, нос и уста. Фигуративне скулптуре су моделоване у натуралистичком стилу. Поред њих запајају се и други орнаменти разних форми.

Најстарији слој Лепенског вира потиче од пре 7000 година (8,238—231).

Пошто би изградњом бране Лепенски вир био потопљен, то је цело насеље његово пренето на виши терен.

Трајанова табла представља значајан и атрактиван споменик римске културе на нашем тлу. Настао је 103. године н. ере када је римски цар Трајан, изградивши пут кроз Бердапску клисуру, обележио тај за оно време импозантан градитељски подвиг таблом уклесаном у камен изнад пута са пригодним натписом. Та „табула Трајана“ је дуга 3,57 а висока 1,62 м. а са спољним украсима знатно је дужа. Пошто би и Трајанова табла изградњом Бердапске бране била потопљена, то је она заједно са мањим делом Трајановог пута исечена и у целини издигнута изнад нивоа будућег језера.

Борски рудник, као и читав комбинат за прераду руде и производњу бакра, сребра и злата, представља привлачан објекат многобројних школских ескурзија и других љубитеља оваквих постројења. Томе би допринео и народни музеј са рударским експонатима²

Објекти повећане туристичке пажње су такође остаци ранијих утврђења (тврђава Фетислав, Кожељ, Равна и др.), црква и манастира (Лапушња, Суводол, црква у Доњој Каменици, манастир Буково и др.) као и историјски локалитети (Штубик, и др.). Они би са извесном рестаурацијом могли постати привлачне тачке туристичких токова.

Бердапска брана. — И док су Трајанов пут, Трајанова табла и Трајанов мост преко Дунава задивљујући споменици римске епохе, догле је Бердапска брана и Хедроцентрала фасцинирајући белег социјалистичке епохе Југославије и Румуније. Њена монументалност се не исцрпљује само у њеним димензијама и архитектонској естетици, већ и у успору огромних количина воде који узводно допире и до 250 км — све до Београда и Сланкамена. То језеро, запречено браном, представља и ново естетско обогаћење и освежење пејзажа. Брана је висока 34 м, дуга 1292 м, са две бродске преводнице и путем који преко ње прелази. Просечна годишња производња ове хидроцентралне износи 10432 милиона киловат часова која се равномерно дели између Југославије и Румуније. Но брана ће имати улогу и значајнијег моста у саобраћају између ове две земље а можда и јужних делова Совјетског Савеза.

ТУРИСТИЧНА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Као што је речено, у источној Србији се истиче већи број туристичких локалитета и мотива, различитих по природним туристичким потенцијалима, вредностима тих потенцијала и снази њихове

атракције. Али уколико се ови локалитети и мотиви туристички јаче развијају и валоризују они утолико снажније почињу да за себе везују већу суседну територију у јединствен функционални спрег или систем. Тек у таквим просторно-продукционим системима могу туристички локалитети да се најбрже и најрационалније развијају и да постигну оптималне резултате адекватне својим природним могућностима. Ти просторно-продукциони спрегови или системи чине регион. Ми ћемо управо покушати да пронађемо те валентне снаге (снаге повезивања различитих туристичких елемената и мотива у јединствен просторни систем, одн. регион), да одредимо њихов домет и да на основу њега обележимо територије на којима се деловање тих снага осећа, тј. да одредимо потенцијалне туристичке регионе источне Србије.

Бердапско-крајински туристички регион. — Маргинални предео овог потенцијалног региона је Бердапска клисура. Она се и визуелно најјаче истиче благодарем високом учешћу двеју основних категорија њене просторне структуре: воде и теренске пластике. На тој монументалној основи су складно имплантирана у знатном обиму и вегетациона и културноисторијска, одн. друштвеногеографска категорија просторних елемената; тиме просторна структура постаје сложенија и у туристичком погледу вреднија. Монументалне форме Бердапске клисуре, њене високе естетске вредности је чине ретким и јединственим феноменом европских размера. У томе управо лежи велика снага њене туристичке атракције.

Али Бердап има и негативних страна. На првом месту у њему су видици врло мали и визууре кратке, јер су ограничени на уски и дубоки коридор који је Дунав овде просекао. Човек има утисак да га клисура стешњава, притиска и добија жељу да се што пре домогне врхова њених долинских страна са којих се видик шири у пространи и велелепни пејзаж у коме се клисура са искривом траком Дунава визуелно још јаче истиче и добија у лепоти и монументалности.

— Високе и стрмените долинске стране су толико примакнуте дунавским обалама да су оставиле сасвим незнатне равне или мање нагнуте површине на којима би била могућа обимнија изградња смештајних капацитета и туристичке инфраструктуре. Ако ту укључимо и викенд насеља, онда она имају још неповољније услове, јер већина корисника викенд одмора жели да уз своје куће има и мање баште и воћњаке, а ово је управо ту немогуће.

— Надморска висина дунавског приобаља је од 50—100 м. То је висина скоро најнижих континенталних предела Југославије. За оне који би овде проводили одмор ова висина нема никакво регенеративно деловање.

— Бердап је познат по веома јакој кошави. У том вијугавом у дубоком коридору она се, као у каквој свирали, зашијава и појачава снагу чинећи опстанак људи мучним и тегобним. Сем тога, у клисури су релативно честе и магле које потпуно загуше видик те читав амбијент у таквим приликама оставља мучне импресије.

— Наша страна Бердапа је осојна те је, због стрменитости долинских страна и дубоке клисуре осунчаност врло мала.

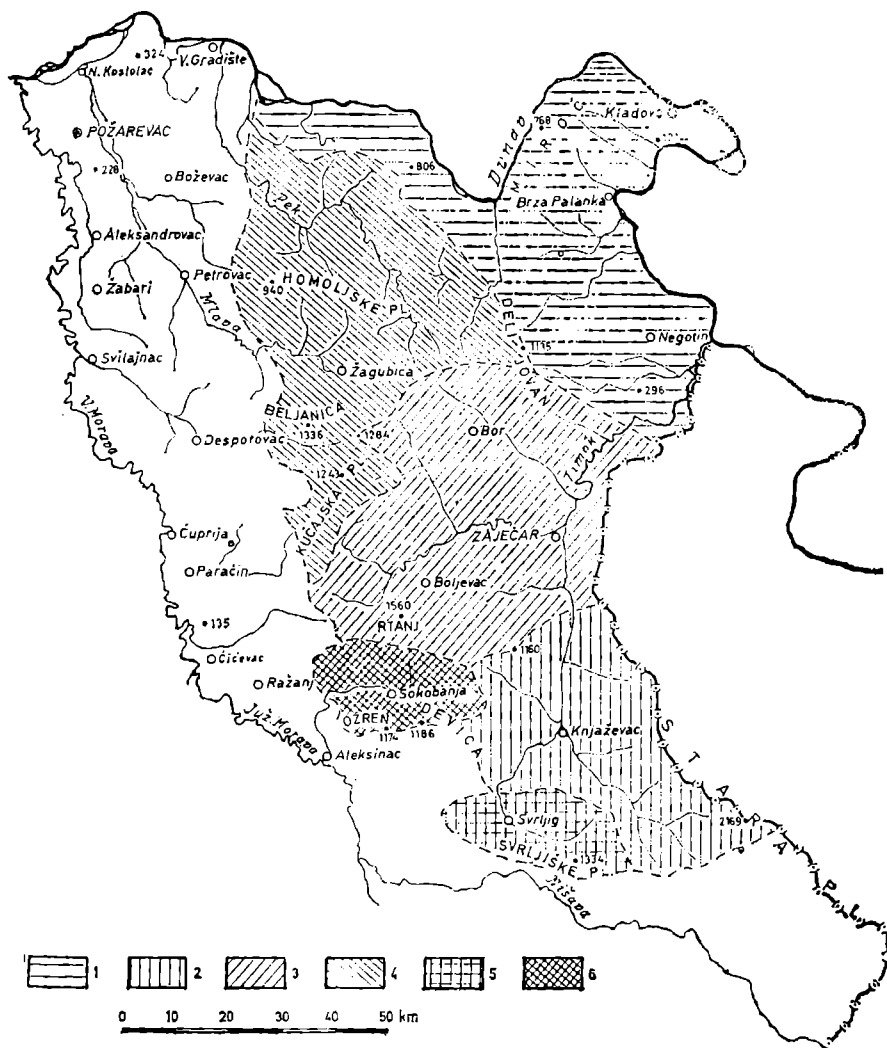
— Напоследку и сам Дунав постаје све загађенији и у Бердап улази са III категоријом загађености (10). Многе рибље врсте се у њему проређују и ишчезавају!). И само купање се овде, у условима све јаче загађености, ближи опасним, критичним границама. Већ данас штетни учинак његове воде на купаче је веома велики. Ти неповољни услови су углавном саставни део природне средине Бердапа те су више-мање наизменљиви и као такви трајно утемељени у његову туристичку перспективу.

Ове негативне особине Бердапске клисуре несумњиво бацају доста тамне сенке на његов иначе атрактивни пејзаж, али се ипак њихов негативни учинак може донекле умањити. Јер, Бердап није изолован феномен, он се налази у далеко ширем ареалу, другачијих природних својстава, који на њега непосредно утиче али и од њега прима утицаје. То је пространи шумско-планински предео, прегнантне пластике, који са десне стране належе на дунавску клисору. Делови његове површи и заравни од 400—700 м. надм. висине често се надносе над саму клисору. Са њих се видик веома шири уоквиравајући пространи и шаролики пејзаж у коме клисура Дунава са својом искричавом воденом траком доминира. Овде нестаје оне степњености која човека код дунавских обала опседа. Добија се осећај лакоће и релаксије. Већ саме висине од око 700 м постају значајан релактиван фактор, особито кад се томе дода већа осунчаност, обиље зеленила, мања изложеност магли и кошави коју шума местимично знатно омета. Но најважнији вид туристичке експлоатације овог предела представља лов на дивљач. Већ данас на Мирочу, Дели Јовану и другим пределима у близини Бердапа су размножене срне, муфлони и друга дивљач. За то постоје несумњиви природни услови, остаје једино да се они валоризују, тј. да се одређена врста туристичке клијентеле заинтересује за ову врсту туристичке привреде.

На тај начин су поменута негативна својства Бердапске клисуре знатно коригована позитивним особинама овог суседног планинског подручја. С друге пак стране, развој туризма у Бердапу подстаћиће јаче коришћење поменутог потенцијала овог планинског подручја, особито његове дивљачи. Све то показује да се овај шумско-планински предео јаче повезује са Бердапском клисуром у јединствен просторни функционални систем, одн. регион. Снаге сједињавања и валентности ових предела, различитих физичких својстава, проистичу из њихових сопствених контраста и тежњи за економском компасментарношћу. Данас се тај бердапско-планински предео може стриктно ограничити, јер представља просторно-функ-

1) Према наласифинацији Д. Дунића (10,279) рене III групе садрже у литру воде до 60.000 колиформних нлица, раствореног нисеоника од 4—6 мг. и испод 80 мг. суспендованих материја. „Сматра се да вода за купање не би смела да садржи веше од 20.000 колиформних нлица уз осуство осталих потенцијално опасних материја за људски организам“ (10,282). Сем тога, у овом делу Дунава долази до повећаног анумуларања радиоактивних нунлида, поренлом из радиоактивних падавина и нунлеарних постројења у прибрежним земљама узводног тона Дунава (12).

ционалну категорију чије је пространство одређено променљивим снагама билатералне атракције двеју његових основних физичких јединица — Бердапа и суседног шумско-планинског подручја.

Туристични региони источне Србије: 1. Дунавско-крајински регион; 2. Књажевачки регион; 3. Зајечарски регион; 4. Брдско-планински регион; 5. Сврљишки регион; 6. Сонобањски регион.

По изласку из Бердапске клисуре Дунав улази у пространу низију Кључа и Крајине. У пејзажу не доминирају више монументалне форме предеоне структуре као у Бердапу; пејзаж је наиме, естетски знатно осиромашен за читаву једну веома атрактивну категорију своје структуре — морфолошку, али су сада његове мирне, пластичке форме носиоци високовредних економских потенцијала,

веома значајних за туризам Бердапске клисуре: плодне равнице Крајине и Кључа су богат резервоар воћа, поврћа, жита и других прехранбених артикала који у туристичком развоју Бердапа имају улогу економске базе. Но нису само економски елементи једини чиниоци који овај предео приближују Бердапу и са њим га повезују; ту је широка, естетски ефективна трака Дунава која се учесталим луковима снажно уткива у пејзаж равнице, па и у живот људи дајући им посебно — дунавско обележје.

Пејзажне, особито физичко-географске супротности Бердапске клисуре, њеног прибрежног шумско-планинског подручја и равнице Крајине и Кључа су несумњиво врло велике. Мада оне ове пределе у просторном погледу раздвајају, скоро отуђују, ипак на тим разликама се изграђују комплементарне економске снаге које ова три предела повезују у функционално јединствен просторни систем — регион, чији се сви елементи складно допуњују и тако боље служе туризму. По његовим главним физичкогеографским просторним компонентама можемо га назвати бердапско-крајинско-кључки или **бердапско-крајински туристички регион**.

Књажевачки туристички регион. — На крајњем југоисточном делу источне Србије је Стара планина, предео највећих надморских висина и најдужега трајања снежног покривача, не само у источној Србији, него и у знатно већим просторима ван ње. Због тога она садржи највеће здравствено-рекреативне потенцијале и највеће могућности за зимски туризам — „бели спорт”. Она и Књажевачка котлина су у физичко-географском и пејзажном погледу два антиподна, веома различита предела, али чине функционално јединствен просторни туристички систем — старопланинско-књажевачки или краће: **књажевачки туристички регион**. Њеним природним туристичким потенцијалима и пројектовању будућег развоја смо посветили посебну, опсежнију студију (5).

Зајечарски туристички регион. — Заузима средишни део тичког басена, од Вратарничке клисуре на југу до Неготинске крајине на североистоку и од Честобродице на западу до бугарске границе на истоку. То је нижи терен од 130—160 м надморске висине, састављен од плодних, неогених наслага. Уоквирен је планинама Туљеника, Лисца, Црног врха, В. и М. Крша, Стола и Дели Јована на пижницом на југу и Ртњем на југозападу и огранцима Кучаја, Мазападу и северу. Главни културни и економски центри су Зајечар и Бор. Зајечар има средишњи положај у регији и представља њен главни саобраћајни и административни центар.

Раније је речено да се предео у целини одликује повишеном пејзажном естетиком која је резултат благих теренских таласа и складног компоновања природне и културне вегетације са теренским формама. Овај „мирни пејзаж” седативно делује на психу, растерећује и одмара. То је његова општа особина. Такав пејзаж уоквирује високовредне туристичке мотиве: Гамзиградску бању и Гамзиградски каструм у близини Зајечара, Борски рудник, Брестовачку бању и Борско језеро; на западним, ободним деловима регије су Злотска и Боговинска пећина. То су главне и полазне тачке туристичког

развоја. Релативно висока пејзажна естетика је само основа и оквир тих локалитета; она обогаћује њихове туристичке потенцијале и олакшава њихову валоризацију.

Несумњиво је да ће туристички развој регије полазити од развоја тих главних мотива. Међутим, развој самих тих мотива ће зависити не само од њихових туристичко-рекреативних потенцијала, већ и од њиховог положаја у регији као и од положаја, места и улоге саме регије у склопу источне Србије. Већ је повољна околност што се ти локалитети налазе у непосредној близини већих градова — Зајечара и Бора, великих резервоара њихове клијентеле и значајних конзументата њихових услуга. Тако, нпр. Гамзиградска и Брестовачка бања, поред лечилишне имаће и значајну излетничку функцију за градове Зајечар и Бор. Но и положај зајечарске туристичке регије у просторном комплексу источне Србије имаће не мање опредељујућу улогу у туристичком развоју поменутих локалитета. Та регија, наиме, има у склопу источне Србије, особито Тимочке крајине, средишни положај и улогу споне између других туристичких целина. Регија је, наиме, смештена на басенима Белог и Црног Тимока као и Тимока који од њихових саставака води ка Неготинској крајини. Те долине су природне саобраћајне предиспозиције и главни чиниоци њене повезујуће, чворне саобраћајне улоге. Дуж долине Црног Тимока пролази кроз ову регију главна саобраћајна артерија, којом је најлакша веза источне Србије са моравском удолином и Шумадијом. То је главна улазно-излазна веза источне Србије са спољним светом. Од ове савремене саобраћајнице одвајају се путеви за Бор, Неготинску крајину, Књажевац (преко Зајечара и Бољевца) и Сокобању. Такав просторни и саобраћајни положај ове регије намењује њеним туристичким мотивима, а и њој у целини, углавном транзитну туристичку улогу мада обе бање могу донекле бити и центри стационарног — здравствено-рекреативног туризма.

Главне снаге које овај просторни комплекс уједињују у туристичку регионалну целину су његова пејзажна, особито, морфолошка хомогеност, централни положај у односу на источну Србију и чворна саобраћајна улога.

Како се у околини Бора концентришу значајни туристички локалитети (Брестовачка бања, Борско језеро, Злотска пећина, Црни врх, Стол, рудник, културне институције и др.) то се тај простор са поменутих локалитетима издваја као посебна целина, функционално чвршће везана за свој нодални центар — Бор. То је борска туристичка субрегија, посебна субординирајућа целина у оквиру Зајечарске туристичке регије.

Сврљишки регион. — је јасно диференцирана морфолошка целина. Од суседног терена га пластички јаче раздвајају Сврљишке планине на југу, Тресибаба на северу и планинска кречњачка греда Богданица — Висока стена. Изузев ових узвишења остали терен је углавном блажих падова те дозвољава нешто јачу концентрацију антропогених елемената. Насаља су ипак најбројнија у нижим деловима котлине и на додиру двеју морфолошких и привредних површина (подножја поменуте греде и Сврљишких планина). Мада помнута узвишења најјаче изолују ову котлину од осталих предела,

ипак преко њих воде главни интеррегионални путеве. Тако, преко Тресибаве пролази пут до Књажевца, поменућу планинску греду пробија Сврљишки Тимок и железничка пруга која од Ниша води за Књажевац — Зајечар — Неготин — Дунав; преко превоја Громаде (580 м) пролази колски пут за Ниш и долине Мораве и Нишаве.

Сврљишка котлина се налази између двају већих градских центара — Ниша и Књажевца, на приближно једнаком растојању, па је природно да је изложена њиховим утицајима. Утицаји Ниша, као већег градског и индустријског центра, су несумњиво већи. Они би се поред осталог могли манифестовати већим коришћењем викенд туризма чији су услови у Сврљишкој котлини познати још из турских времена.¹⁾ Сврљишка котлина је, због близине Ниша и подесних теренских и агропедолошких услова, погодна за подизање викенд кућа са баштама воћа и поврћа.

Близина Ниша, великог резервоара радне снаге, све већа загађеност Нишаве и Мораве насупрот бистрим и чистим водама Сврљишког Тимока, врела Нишевачке бањице и других извора Сврљишке котлине, представљаће за нишко становништво повољне услове за коришћење рекреативних погодности Сврљишке котлине. Низводно од села Нишевца, испод Сврљиг-града, у клисурском проширењу код села Палилуле, могу се изградити језерски басени за купање, пливање и риболов. Туристичка перспектива овог подручја ће бити убудуће све већа с обзиром на све већу оскудицу чисте воде у непосредној близини градова. Ако би се Сврљишки Тимок заштитио од загађивања он би с обзиром на напред поменуће чињенице, представљао високовредан извор рекреативних могућности за становништво Ниша и Књажевца.

Како је Сврљишка котлина морфолошки јасно омеђена, то је и њен просторни садржај тиме заокружен у јединствену целину или регионални систем. У њему су се зачеле и развијале снаге повезивања и стапања управљене најпре ка регионалном и административном средишту, варошици Сврљигу. Но убрзо се осећала потреба интеррегионалног повезивања као зачетна тежња укључивања овог предела у шири економски систем. Мада се долина Тимока повезује са осталим деловима тимочког басена и његови градски центри у подручје већег опсега, ипак су утицаји Ниша и његова „зрачења” веома велики. Тиме се ова регија нашла на сутоку утицаја: Ниша и Моравско-нишавске долине с једне и тимочког басена с друге стране. Због тога је она у функционалном погледу прелазних особина.

Сокобањски регион. — Пространство Сокобањске котлине и њене повољне морфолошке и агропедолошке погодбе условиле су знатну концентрацију и богатство привредних површина чиме је котлина издвојена у доста снажну економску целину. Високовредни термални извори Сокобање и Јошанице дају котлини још снажније економске импулсе. По броју посетилаца и економским ефектима Со-

1) Сврљишна бањица и подгорско насеље Сврљиграда су били омиљена излетишта „многим Турцима из Ниша и Гургусовца” (Књажевца) као места „за уживање где су они долазили и по читаво лето проводили” (11,162).

кобања је на трећем месту у НР Србији. Сокобања је не само бањско, већ и скопомско средиште које снажно повезује живот котлине у јединствену целину — регион у коме је, као што је речено, веома наглашена бањска и рекреативна функција. Питорескним формама и вишим естетским квалитетима се одликује предео Лептерија и клисура Моравице узводно од Сокобање. Шумовите северне падине Озрена, Лесковица и Девиче, чија највиша узвишења премашују висине од 1.100 м., пружају местимично погодне услове за подизање одмаралишта чије су могућности за одмор и рекреацију релативно високог степена и другачије од оних у нижим деловима котлине.

Пространство плодних површина Сокобањске котлине чини основу њене снажне аграрне производње. Значајни конзумент тих производа је бањска клијентела која се из године у годину повећава. Због повећане потрошње неки од тих производа се чак и увозе (нпр. паприка из алексиначког поморавља). Котлинским оквиром је тај простор јасно издвојен у јединствен и посебан продукциони систем. Тим истим оквиром је просторно заокружено и издвојено више туристичких локалитета и мотива, међу којима су водећи термални извори Сокобање и Јошанице, у јединствену просторну целину — **Сокобањски туристички регион**, кога економски опслужује продукциони систем исте просторне целине. Тиме су на истом простору остварене присне везе и међусобна усклађивања интереса туризма у ужем смислу и економике.

Због свог периферног положаја у источној Србији и веће економске самосталности ова туристичка регија је, слично сврљишкој, такође прелазних особина.

Северозападни планински регион. — На северозападу источне Србије се налази пространо планинско и брдскопланинско подручје испресецано уским долинама средњег и горњег тока Пека и горњих токова Млаве и Ресаве и тиме подељено на неколико планинских маса међу којима се истичу Хомољске планине, Бељаница и Кучај. Њихове највеће висине се крећу од 900—1336 м (Бељаница), али потенцијални терени за туристичку експлоатацију су на нижим надморским висинама. Терен је заоденут густом, често непрекидном шумом, која поред морфолошке представља другу главну карактеристику предела. У учестаним и испрепетаним комбинацијама ових просторних елемената лежи неслуђено богатство пејзажних естетских вредности. И поред знатне шумовитости и удаљености од већих центара аерозагађивања, ипак су рекреативни ефекти ових предела, због мањих надморских висина, релативно ниски.

Главни саобраћајни и економски токови су усмерени помепутим речним долинама. У њима су већа и чешћа насеља. Пошто те долине представљају главне линије просторне хуманизације, то ће дуж њих бити усмерена и од њих потхрањивана туристичка кретања. Долине ће, у ствари, бити туристичка база а њихове варошице туристички центри. Туристичка дисперзивност тих центара и њихов функционални домет зависиће од интензитета и карактера будућег интеррегионалног и глобалног туристичког развоја, који се данас тешко може предвидети. Пошто се ово планинско и шумовито подру-

чје налази у непосредној близини простране равничарске, богате и густо насељене моравске удолине, могло би се претпоставити да ће се на том просторном противречју укресати варнице будућег туризма Хомољских планина, Кучаја и Бељанице.

Знатан удео предеоне пластике и шумске вегетације у изградњи пејзажа, одн. брдско-планинске и шумске карактеристике овог предела, представљају главне хомогене елементе његове структуре — елементе који изграђују његово физиогномско јединство, његов основни пејзажни лик. Ти хомогени просторни елементи удариће основни печат будућем туристичком развоју и дати му битна одређења и обележја, такође више-мање хомогеног карактера. Због тога ће и овај простор на коме ће се такав туризам развијати представљати туристички регион викенд и рекреативног туризма. Тај туризам ће бити везан за већа насеља у поменутиим речним долинама као своје центре, одн. зачетке будућих туристичких субрегионалних целина.

Због положаја на граници источне Србије и моравске удолине овај туристички регион ће такође имати прелазне особине: биће делимично везан за Тимочку крајину, делимично за моравску долину.

ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА

Водећи мотиви

Досадашњим разматрањима је утврђено да се источна Србија одликује већом просторном естетиком у односу на многе друге пределе Југославије. Мада ће такав естетски потенцијал представљати позитиван фактор њеног општег туристичког развоја, ипак је његова снага недовољна да овој области обезбеди јачи продор на туристичко тржиште. Чак ни многи они природни и културни мотиви који се одликују повишеном естетиком и великом атрактивношћу неће моћи да дају јачи замах туристичком развоју. Но ипак анализа природних туристичких потенцијала је показала да у источној Србији постоје предели изузетних туристичких вредности који су кадри, ако се рационално усмере, да понесу бржи туристички развој источне Србије. Ти предели имају карактер водећих мотива. Такви су Бердапска клисура и Стара планина. Оба ова предела се одликују високим степеном туристичких потенцијала и реткошћу за далеко шира подручја него што је источна Србија — особинама које су битне за брз туристички развој.

Висока просторна вредност и атрактивност Бердапске клисуре лежи у њеним монументалним димензијама и високом степену просторне естетике. По димензијама — висини и окомитости долинских страна, ширини и дужини клисуре — Бердап је највећа клисура Европе. Њена висока естетска вредност се састоји, као што је речено, из великог учешћа у пејзажној структури три основне категорије просторних елемената: рељефа, воде и вегетације. Ти природни потенцијали су оплемењени прикладном људском делатношћу као што су брана и језера узводно од ње.

Изузетни туристички потенцијали Старе планине су пре свега последица њене велике висине. Ово је највиша планина не само источне Србије него много пространијих предела од ње. И док остале планине источне Србије ретко премашују висину од 1.300 м, а простори изнад тих висина су на њима незнатног пространства и обично нису виши од 30—40 м (изузев Ртња), докле су делови Старе планине изнад 1.300 надморске висине веома пространи и премашују висине од 2.000 м. Управо ареал Старе планине изнад 1.200 м надморске висине је и највреднији за најквалитетнију туристичку валоризацију.

С обзиром на тако велике висине ти делови Старе планине се одликују највећом чистоћом ваздуха и најјачим регенеративним биолошким стимулансима у односу на све остале планине источне Србије. Но изузетна чистоћа атмосфере тог планинског региона није само последица његове велике надморске висине, већ и чињенице да је он веома удаљен од већих градских агломерација — центара аерозагађивања (Књажевца, Ниша, Пирота). Практично узевши утицаји тих аерозагађивача на њему не постоје. Стимулативна биолошка дејства су још више увећана великом пошумљеношћу, односно огромном зеленом масом и њеним еманацијама (повећане количине кисеоника и озона). Важан и веома користан елемент у туристичкој валоризацији је и велика осунчаност овог планинског региона што је последица његове присојне експозиције.

Зими пак највиши делови Старе планине су најдуже под снежним покривачем који је овде и највеће дебљине.¹ То је такође последица њене велике надморске висине. И овом особином се не одликује ни једна друга планина источне Србије.

Но ни сви делови Старе планине изнад 1200 надморске висине немају подједнаке услове за туристичку валоризацију. Овај предео, велике енергије рељефа, изложен је снажном дејству ерозије, те је морфолошки јако дисециран речним долинама између којих су дугачке вијугаве и уске косе релативно уравњених и благих темена. Једна од таквих је и она која се одваја од највишег гребена Старе планине и протеже између долина Црновршке и Топлодолске реке, са узвишењима Тупанаром (1964 м), Бабиним зубом (1758 м), Балваном (1434 м) и Брезовичком чуком (1282 м). Од Тупанара до Брезовичке чуке та је коса дуга око 12 км. По својој дужини, висини, релативно блажим падовима и другим условима она представља најпогоднији предео за многоструку и високовредну туристичку валоризацију, особито за зимске спортове. Овај предео суперлативних туристичких подобности, чини, заједно са Црновршком реком, Калном и бигар-воденицама јединствену потенцијалну туристичку целину или регион кога ћемо по његовом најпознатијем узвишењу Бабином зубу назвати старопланински субрегион Бабин зуб.

У нашем ранијем раду (5) смо подробније изнели значај овог потенцијалног туристичког подручја и начин његовог активирања у четири фазе.

1) Ј. Цвијић (9,14) је видео снег оно Миџора и Тупанара у првој половини августа 1895 године заостао од претходне зиме.

Прва фаза обухвата изградњу успињаче од Фуштице до Бабиног зуба и неколико јефтиних смештајних капацитета на Бабином зубу са нужним пратећим објектима. Циљ ове фазе је почетно саобраћајно отварање региона Бабиног зуба туристичком промету. У овој фази би се користили готови смештајни капацитети у Кални.

Друга фаза: изградња језера у долини Црновршке реке у севереној подгорини Бабиног зуба на надморској висини од око 800 м са пратећим објектима за одмор и рекреацију нежнијих организама.

Четврта фаза: обухвата прикладно архитектонско обликовање локалитета Бигар са водопадом у долини Стањанске реке, изворишног крака Трговишког Тимока, на путу Књажевац — Кална — Пирот. Ово је место раније било веома атрактивно по воденицама које су биле поређане једна изнад друге, малим бигреним водопадом и манастиром у близини. Сада су воденице разрушене. Предвиђена је поновна изградња воденица у стилу ових крајева; у неким од њих би се млеко брашно, друге би биле ресторани у којима би се служио качамак са млеком, печење и риба из порибљеног базена који би се изградио, треће би биле прилагођене за преноћишта уз шум водопада.

Воденице, по својој специфичној атракцији и будући да се налазе на путу Књажевац — Пирот, би привлачиле туристе који се враћају из Бугарске преко Ниша моравском долином за Београд да скрену са тог пута и уђу у старопланински туристички субрегион; посетивши Багер-воденице многи од њих би на даљем путу ка Кални и Књажевцу посетили успињачом или колима Бабин зуб и Црновршко језеро. Улазак туриста у старопланински туристички предео значи у ствари улаз у источну Србију, јер од Бабиног зуба и Калне пут једино води за Књажевац а од њега би се туристички токови преко целе источне Србије дисперзивно разилазили у више праваца. Тиме би и други туристички мотиви у источној Србији, првенствено Бердап, били јаче туристички анимирани.

Сва четири локалитета (Кална, Бабин зуб, Црновршко језеро и Бигар-воденице) представљају основне елементе јединственог просторног система. Сваки од тих локалитета је просторно различит и сваки представља ново мотивско обогаћење овог старопланинског туристичког подручја и доприноси повећању његове атракције.

Из досадашњих разматрања се види да Стара планина, одн. његов регион Бабин зуб, имају, због великих надморских висина и других особина, и највеће рекреативне могућности и најповољније услове за зимске спортове, не само у источној Србији, него и за далеко пространију суседну територију. Бердап, као што је речено, представља јединствен феномен европских размера. По својим рекреативним и другим туристичким потенцијалима он и Стара планина далеко премашују просторне оквире источне Србије и далеко су испред осталих њених туристичких локалитета и мотива.

Усмеравање туристичког развоја источне Србије

Друштвено-економски оквир туристичких потенцијала источне Србије. — Наша досадашња аналитичко-синтетичка разма-

трања су показала колики је фонд туристичких потенцијала источне Србије, какве су његове особине, како су они просторно распоредени и у којим регионима су најјаче концентрисани. Остаје да се види како они могу да се на најбољи начин користе.

Вредност туристичких локалитета не састоји се само од њихових природних потенцијала већ и од потреба и могућности људских друштава за њиховим коришћењем. Јер, поменути туристички потенцијали источне Србије су и раније постојали али су тада имали незнатну или никакву вредност. С тим у вези би се могло поставити питање: да ли ће данашње друштво, с обзиром на општи тренд свог економског и културног развоја, имати потребе за коришћењем тих потенцијала, одн. да ли ће економске, културне и друге развојне законитости налагати коришћење тих потенцијала? Да би смо дали одговор на то питање морамо, међутим, размотрити у којим се друштвено-економским оквирима ти потенцијали налазе и какве су њихове међусобне функционалне спреге.

Општи смисао данашњег глобалног развоја источне Србије несумњиво указује на тенденције све веће будуће индустријализације, бржег општег економског развоја и нарастања урбаних агломерација. Сви ти чиниоци доводе до повећања аерозагађености урбаних средина, до замора и физичког изнуравања. То ће бити особито јако испољено у јачим индустријским центрима, као што је, на пример, Бор. Познато је већ да је до недавна дим борске топионице уништавао и вегетацију непосредне околине. Из тога се види колика је убитачна снага аерозагађивача на људски организам. Иако је данас количина тог загађивача смањена, ипак он остаје крупан извор загађивача природне средине. Са развојем савремене економије, особито индустрије, количина аерозагађивача ће бити све већа и из других извора. Али са тим развојем повећаваће се и урбанс агломерације те ће се негативно дејство аерозагађивача испољавати на све већем броју људи и доводити до све јачих негативних ефеката. Број жртава аерозагађивања ће толико нарасти да ће то представљати (мада и данас добрим делом представља) крупан социјални, па и производни проблем. Ако нпр., у борском рударско-топиничарском басену већи број радника, због аерозагађености, осуствује са посла или је пак њихова радна снага умањена, онда ће то несумњиво довести до смањења радних ефеката, поскупљења производње, смањења рентабилности. Све ће ово једној рационалној савременој економији поставити значајан проблем: како повећати радни учинак. Одговор на ово питање логично следи: издвојити средства за повремену или сталну рекреацију радне снаге. Да ће ово бити несумњиво будућа развојна логика показује факат да се у Бору већ данас предузимају почетне мере у том погледу, али само у непосредној околини (Брестовачка бања).

Економска рачуница такође показује да је радну снагу, изложену интензивном аерозагађивању, најбоље послати у пределе који располажу најјачим регенеративним и најбржим рекреативним својствима. А то је управо регионални комплекс Бабин зуб. Добра путна мрежа смањиће временско растојање до њега, а време викенда ће

за многе бити довољно да се у његовом разноврсном амбијенту, на великој надморској висини, постигне интензивно активирање људске енергије.

Овде се може поставити питање: можда ће радни колектив Бора и других урбаних центара оспособити рекреативне центре у својим ближним околинама и тако заобићи старопланински рекреативни регион и поред његових суперлативних рекреативних и терапеутских могућности?

Ми смо доиста у ранијим разматрањима установили да се цела источна Србија одликује већим степеном предеоне естетике него многе друге области. С обзиром и на друге природне потенцијале ти су предели значајни резервоари рекреативних и терапеутских могућности. Но ми смо такође установили, упоређујући те потенцијале са оним Старе планине, да се старопланински субрегион одликује знатно већим тим могућностима. Могу се, наиме, неки делови пејзажа у близини градских центара, нпр. Бора, оспособити за рекреативне центре: на њима се могу изградити одмаралишта или здравствени стационари високог стандарда, могу се снабдети бројном клијентелом, могу се добити добри резултати. Али њихови терапеутски, рекреативни и општи туристички ефекти могу се развијати до једне одређене границе преко које се не могу даље оптерећивати и форсирати. Досег њихових рекреативних могућности је ограничен и не може се повећати јер је природом дат, детерминиран. Изградња таквих туристичких локалитета никад не може прећи границе осредњости, јер је, као што је речено, природом лимитирана. Следствено томе, то никад не могу бити велики туристички и рекреативни центри и свако њихово форсирање преко њихових природних могућности значиће нерационално трошење средстава.

Рационалистички принцип упућује да се најјача туристичка изградња мора управо концентрисати на места која располажу најјачим природним туристичким потенцијалом. А то су Стара планина и Бердап. Туристичким коришћењем њихових природних потенцијала могуће је изградити од њих такве туристичке жиге чије ће снаге атракције далеко премашивати домен источне Србије.

Изградњом бердапског, а особито старопланинског туристичког субрегиона постићиће се управо то да ће се они појавити као самосталне снаге које ће активирати читав туристички, а према томе и привредни развој источне Србије. Када се, наиме, са даљим побољшањем путне мреже и изградњом пута преко Вршке чуке читав саобраћај северне Бугарске, који сада иде долином Нишаве, обрне преко Бердапа одн. када саобраћај средње и западне Европе крене у знатнијој мери Бердапом у Бугарску и када активирани и амбијентално разнолики туристички субрегион Бабин зуб привуче снажније туристичке токове са моравско-нишавске магистрале, тада ће источна Србија постати туристички динамичнија а активирање њених туристичких локалитета живље.

Али туристичко активирање источне Србије неће настати само услед поменутог скретања туристичких токова. И сами туристички локалитети, особито Ђердапски и старопланински субрегион, биће све више непосредни и искључиви мотиви туристичких кретања. Тако, зимски туризам на Старој планини ће привлачити све већи број клијената, не само из источне Србије, него и из све даљих предела. Такође ће јединствени природни феномен Ђердапске клисуре желећи да посети све већи број људи. Долазећи било којим правцем у источну Србију туриста тешко може остати индиферентан према узбудљивим доживљајима које ови предели нуде.

Ђердап и Стара планина, представљају, према својим природним потенцијалима, водеће туристичке локалитете и главне одређнице туристичког развоја. Њима је намењена кључна, ударна улога у активирању туристичких потенцијала источне Србије. Кад они буду оспособљени за ту улогу, онда ће постати самосталне снаге које ће активирати и друге туристичке локалитете источне Србије и тиме довести до складног и рационалног туристичког развоја свих природних туристичких потенцијала овог краја и до његових пуних економских ефеката.

ЛИТЕРАТУРА

1. F. Kanitz: **Serbien, historisch-ethnografische Reizstudien aus den Jahren 1859—1868**, Leipzig, 1868.
1. Ј. Цвијић: **Описи предела и планина**. — Гласник Српског геогр. друштва св. 2, Београд, 1912 год.
3. Никола Рачић и др.: **Проз срез Зајечар**, Зајечар, 1965.
4. Међуопштинска туристичка конференција источне Србије: **Туристички информатор**, Бор, 1971.
5. Радован Ршумовић: **Њамевачна туристичка регија**. — Зборник радова Геогр. института „Јован Цвијић“, нњ. 24, Београд, 1972.
6. Драгутин Петровић: **Златна пећина**. — Зборник радова Института за проучавање крша „Јован Цвијић“, нњ. 2—23, Београд, 1957—58 год.
7. Др Никола Тасић: **Златна пећина**, археолошко налазиште. — Народни музеј у Бору, Бор, 1968.
8. Драгослав Срејовић: **Лепенски вир, нова преисторијска култура у Подунављу**. — Српска књижевна задруга, Београд, 1969.
9. Ј. Цвијић: **Извори, тресаве и водопади у источној Србији**. — Глас Српске краљевске академије, LI, први разред, 18, Београд, 1896.
10. Др Душан Дунић: **Последице загађености рена у Југославији на рекреацију становништва и развој континенталног туризма**. — Водопривреда, бр. 21—24, Београд, 1972.
11. Д. К. Јовановић: **Из Тимочне крајине. Њамевачки округ**. Прилог за историју и етнографију Србије. — Гласник СУД, Београд, 1889.
12. Тома Тасовац, и др.: **Проблеми загађивања водотона Дунава радиоактивним нуклидима**. — Институт за нуклеарне науке „Борис Кидрич“, Винча, Београд, 1973 (Саопштење на научном скупу „Човек и животна средина“ одржаном у Срп. анад. наука и уметн. 1973).
13. М. Костић: **Ргошна бања**. — Гласник Срп. геогр. друштва, св. LIII, бр. 2, Београд, 1973.
14. Павлина Михајловски: **Географске основе за развој туризма у Ђердапу**. — Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, нњ. 23, Београд, 1970. год.

R é s u m é

RADOVAN RŠUMOVIĆ

RÉGIONS TOURISTIQUES DE LA SERBIE DE L'EST

L'analyse esthétique de la Serbie de l'Est permet de la ranger, dans son ensemble, parmi les régions dont la beauté et le pittoresque dépassent la moyenne. Cependant, elle renferme des parties qui se distinguent par certaines propriétés esthétiques, récréatives et culturelles tout-à-fait exceptionnelles. Ce sont: les Portes de Fer, la montagne de Stara Planina, l'arc de Vratnjanske prerasti, la mine de Bor, les stations balnéaires, les grottes, le castrum de Gamzigrad, la Table de Trajan, la station préhistorique de Lepenski vir etc.

Les localités et motifs touristiques de la Serbie de l'Est sont groupés en grands systèmes spatiaux-fonctionnels — régions. C'est dans celles-ci que les valeurs touristiques peuvent se développer le plus vite et de façon la plus rationnelle. Ces régions sont: la région des Portes de Fer et de Krajina, les régions de Knjaževac, de Zaječar, de Svrljig, de Soko Banja et la région de montagnes nord-occidentale.

Parmi ces régions de la Serbie de l'Est se distinguent, par l'importance de leurs potentiels touristiques respectifs, celles des Portes de Fer et de la montagne de Stara Planina. En considération de leurs valeurs touristiques exceptionnelles et de la rareté de celles-ci, leur importance s'étend sur les territoires considérablement plus vastes que ne l'est la Serbie de l'Est. Pour cette raison, ces régions peuvent devenir, si l'on achemine leur évolution dans une direction juste, protagonistes du futur développement, le plus rapide et le plus rationnel, du tourisme de la Serbie de l'Est.

Pourtant, la valeur des régions et des motifs touristiques est, tout de même, relative: elle dépend du degré et du caractère du développement socio-économique resp. des besoins de la société existante de les utiliser. Les potentiels touristiques de la Serbie de l'Est ont été fixés selon la mesure de son développement et de la tendance future de celui-ci et en ce sens ont été déterminés leur importance et leur rôle.